

УДК 811.161.2'367.622'366.54

Т. В. Фунікова

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ»

Становлення парадигми називного та знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича)

Фунікова Т. В. Становлення парадигми називного та знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича). У статті проаналізовано називний та знахідний відмінки множини іменників чоловічого роду в літописних пам'ятках XVII ст. «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича в контексті української літературної мови XVII ст.

Виявлено як архаїчні, так і нові форми іменників у літописах, що властиві сучасній українській літературній мові. Встановлено, що система іменника, відображена в «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича, є перехідним етапом від системи іменника староукраїнської доби до системи іменника сучасної української літературної мови, бо, зберігаючи архаїчні форми (стародавні флексії, залишки форм двоїни тощо), вже поповнюється і багатьма новими формами, властивими сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: система іменника, українська літературна мова XVII ст., церковнослов'янська мова, історична морфологія, флексія, словозміна, називний відмінок, знахідний відмінок.

Фунікова Т. В. Становление парадигмы именительного и винительного падежей множественного числа существительных мужского рода в украинском литературном языке XVII в. (на материале «Синописа» и «Хроники» Ф. Софоновича). Статья посвящена анализу именительного и винительного падежей множественного числа системы существительного мужского рода в летописных памятниках XVII в. «Синописе» и «Хронике» Ф. Софоновича в контексте украинского литературного языка XVII в. В работе выявлены как архаические, так и новые формы существительных в летописях, которые характерны для современного украинского литературного языка.

Исследование показало, что система существительного в языке «Синописа» и «Хроники» Ф. Софоновича является переходным этапом от системы существительного староукраинской эпохи к системе существительного современного украинского литературного языка. Сохраняя архаические формы (старые флексии, остатки форм двойственного числа и т.д.), система существительного уже пополняется и новыми формами, характерными для современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: система существительного, украинский литературный язык XVII в., церковнославянский язык, историческая морфология, флексия, словоизменение, именительный падеж, винительный падеж.

Phunikova T. V. Nominative and accusative cases of plural nouns of masculine gender in the Ukrainian literary language of the XVII th century (on the basis of «Synopsis» and «Chronicle» of Ph. Sophonovich). The article is based on the historical materials. This investigation is dedicated to the analysis of nominative and accusative cases of the noun system in «Synopsis» and «Chronicle» by Ph. Sophonovich, annalistic monuments of the XVII th century, in the context of the Ukrainian literary language of the XVII th century. In article both archaic and new forms of noun in chronicle are revealed.

The most important phenomenon in the system of the declension of nouns is the destruction of the old system of the declension, organized according to the structure of stems, and setting up a new system, based on the gender principle. It is determined that the language of «Synopsis» is literary Church Slavonic language in Slavo-Ukrainian variant from which foreign structural components are gradually removed and replaced with the Ukrainian ones. The analysis of case category gave the possibility to find out that some cases receive two or three parallel case forms caused by new grouping of nouns on gender principle as well as such processes as internal analogy, development of animate and inanimate objects category, number, step-by-step disappearance of dual number. At the same time some cases are multifunctional. In word-changing of nouns of new types of declension of the Ukrainian literary language of the XVII century inflexions of some cases of different declension may be unified. New types of declension gave the possibility to get rid of archaic Church Slavonic forms and use inflexion forms on the new principles.

In this work both archaic and new forms of nouns in chronicles which are typical for the modern Ukrainian literary language are revealed. On the basis of the investigation it is concluded that the noun system in the language of «Synopsis» and «Chronicle» by Ph. Sophonovich is a phase of transition from noun system of Old Ukrainian period to noun system of modern Ukrainian literary language. There is established that the noun system in «Synopsis», on the one hand, keeps many archaic forms, many old inflexions and, on the other hand, includes different new forms (new inflexions, forms of plural number, etc.).

Key words: noun system, Ukrainian literary language of the XVII th century, Church Slavonic language, historical morphology, inflexion, word-changing, the nominative case, the accusative case.

Грунтовний лінгвістичний аналіз парадигми іменників (ім.) чоловічого роду (чол. р.) в українській літературній мові XVII ст., зокрема форм називного та знахідного відмінків множини (наз., знах. відм. мн.) є досить актуальним в історичній морфології [3; 9; 11]. Важливим науковим завданням фахівців морфології є системне дослідження словозміни ім., зокрема флексій наз. та знах. відм. ім., співвідношення архаїчних та нових флексій вищезазначених відм. протягом історичного розвитку мови, оскільки думки науковців щодо цього різні, а також з'ясування причин появи нових флексій на місці старих в наз. та знах. відм. мн. [4; 5; 8].

Морфологічні особливості окремих пам'яток XVII ст., зокрема наз. та знах. відм. ім. досліджували І. Керницький [10], А. Свашенко [14] та ін., але граматична система «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича (XVII ст.) взагалі ще не була предметом окремих досліджень мовознавців. Тому мета нашої статті – певною мірою заповнити зазначену лакуну в історичній морфології, проаналізувати старі та виявити нові форми наз. та знах. відм. мн. ім. чол. р., властиві сучасній українській літературній мові, дослідити систему флексій вищезазначених відм. ім. чол. р. в українській літературній мові XVII ст. на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича.

Наз. відм. мн. ім. чол. р. в мові «Синопису» характеризується такими флексіями: давнім закінченням -і (графічно -и) з обов'язковим чергуванням задньоязикових, властивим о-основам, напр.: пвлци [Син.: 93]; врази [Син., УЛ:182]; друзи [Син.: 99]; -и (графічно -ы, -и), перенесеними із знах. відм. мн., напр.: намѣстники бѣху [Син.: 107]; соквлы [Син.: 96]; посланники [Син.: 33]; -ове, -еве, властивими первісно и-основам: татарове [Син.: 93]; закінченням -іє, властивим і-основам: людіє [Син.: 72]; свѣріє [Син.: 121]; боАре [Син.: 76] (флексію -е найчастіше мають ім. із суфіксом -ин в одн., що мали давню основу на -о, але в мн. втрачали суфікс -ин і відмінювалися як імена з основами на приголосний); закінчення -і (графічно ѣ), яке фонетично виникло з -ѣ, перенесеного із знах. відм. мн. давніх јо-основ: всѣ прародителѣ [Син.: 11] (у виданні 1768 (СПб) зафіксовано форму прародители [Син.: 10]; горцѣ [Син.: 105]; неприятелѣ [Син., УЛ:180].

Панівним закінченням наз. відм. мн. ім. чол. р. в «Синописі» є -ы, -и.

Як підкреслювалося вище, в літописі іноді трапляються форми на -и (типу книжници, врази), які утворюються переважно від особових ім. Цей факт підтверджує думку О.О. Шахматова про те, що давні форми наз. відм. від назв істот, відрізняючись від форм знах. відм., довше зберігалися, ніж від ім. – назв неістот. Збереженню давніх форм наз. відм. мн. від особових ім. сприяло

те, що ці ім. рано почали замінювати флексію знах. відм. одн. флексією род. (з XI ст.), внаслідок чого постала різниця між наз. і знах. відм. одн. Тому ця різниця збереглася також і в мн. [19: 226].

Знах. відм. мн. ім. чол.р., які позначають назви предметів (неістот), завжди має форму, однаковою з формою наз. відм. мн. (фактично це старий знах. відм.), напр.: дары [Син.: 73]; рвды [Син.: 59]; вї сосуды [Син.: 51].

Знах. відм. мн. від особових назв (назв істот) чол. р. у мові літопису має форму як род., так і наз. відм. мн.: на татарвві [Син.: 96]; неприАтелей [Син.: 86]; на полАки [Син.: 63]; покоривї же древляны [Син.: 26] тощо.

Отже, у «Синописі» переважає нова форма знах. відм. мн., що дорівнює род. відм. мн. Процес заміни форми давнього знах. відм. формою род. відм. ім. чол. р. – назв осіб засвідчується лише з того часу, коли форми знах. та наз. відм. ім. чол. р. з давніми основами на -о, - јо, -и, -і починають утрачати флективні відмінності, фонетично збігатись у своїх формах. Виникає потреба структурного розмежування підмета (наз. відм.) і прямого додатка (знах. відм.) [13: 179].

Заміна форм знах. відм. мн. формами род. відм. мн. в ім.- назвах осіб спричинилася до аналогічної заміни і в ім.-назвах тварин [13: 180].

В українській мові аж до XVII ст., включно ім.- назви тварин мають переважно давню форму знах. відм. мн. [13: 181].

У мові «Синопису» також засвідчена давня форма знах. відм. мн. від назв тварин, напр.: на кони [Син.: 152]. Від 1 ім. цієї групи в літописі зафіксована нова форма знах. відм. мн., що дорівнює род. відм. мн.: соквлы на журавлевї [Син.: 96].

У «Хроніці» Ф. Софоновича знах. відм. мн. від ім.-назв осіб теж переважно дорівнює род. відм. мн.: половцовї побили [Хр. Соф.: 102]; козаковъ громили [Хр. Соф.: 251]. Щодо назв тварин, то у «Хроніці» зафіксована переважно стара форма знах. відм. мн.: и даровалъ Святославу соболи, горностаи, бѣлые волки [Хр. Соф.: 102].

Аналіз форм наз. та знах. відм. мн. ім. у «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича дозволяє зробити загальний висновок про те, що ці форми в досліджуваних пам'ятках у цілому відповідають нормам сучасної української літературної мови, хоча літописи ще зберігають також окремі старі флексії ім.

Щодо перспектив подальших розвідок у даному напрямку, то в наступних дослідженнях доцільно буде зупинитися на аналізі флексій інших відмінків іменників чоловічого, жіночого та середнього родів у цих літописах, а також іменникової парадигми ще не вивчених пам'яток XVII ст., що допоможе простежити рівень відповідності системи словозміни іменників аналізованих пам'яток

S. 5–30.

13. Samijlenko S.P. Narisy z istorychnoji morfologhiji ukrajinsjkoji movy / S.P. Samijlenko. – K. : Rad. shk., 1964. – Ch.1. – 234 s.

14. Svashenko A. O. Mova «Krolevcejkoji ratushnoji knyghy dr. pol. XVII–p. p. XVIII st.: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.02 / Svashenko A. O. – Kh., 1968. – 435 s.

15. Sobolevskij A. Y. Lekcyu po ystoryu russkogho jazyka / A. Y. Sobolevskij. – M. : Typ. un-ta, 1907. – 309 s.

16. Sobolevskij A. Y. Ocherky po ystoryu russkogho jazyka / A. Y. Sobolevskij. – K., 1884. – С. 288.

17. Toporov V. N. Lokatyv v slavjanskykh jazykakh. / V. N. Toporov. – M. : Yzd-vo AN SSSR, 1961. – 379 s.

18. Shakhmatov A. A. Yssledovanye o jazyke novghorodskykh ghramot XIII–XIV vv. / A. A. Shakhmatov // Yssledovanyja po russkomu jazyku. – SPb., 1885–1886. – Т. 1. – S. 131–285.

19. Shakhmatov A.A. Ystorycheskaja morfologhija russkogho jazyka. – M.: Uchpedghyz, 1957. – 400 s.